

Др САВО СКОКО

РУКОВОЂЕЊЕ ОПЕРАЦИЈАМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА 1912-1913.*

Када је реч о руковођењу операцијама српске војске у балканским ратовима, најпре ваља рећи да је српски Главни генералштаб, на чијем челу се налазио један од најдаровитијих српских војсковођа, генерал (доцније војвода) Радомир Путник, разрадио (у периоду од 1903. до 1912. године) четири варијанте почетног операцијског плана за рат против Турске. Четврта варијанта, која је разрађена до најситнијих детаља и написана Путниковом руком, представља ратни и почетни операцијски план са којим је српска војска ушла у Први балкански рат. За ту варијанту били су израђени исцрпни мобилизацијски и концентрацијски елаборати, са детаљним прорачунима времена за које се српска војска имала ставити у мобилно стање, довести на концентрацијске просторије и извршити планом предвиђени стратегијски развој.¹ Такође, ваља рећи да у тим елаборатима нема ниједне сувишне речи, што недвосмислено показује указ о мобилизацији, који у целини гласи:

„Његово величанство краљ, наредио је мобилизацију I, II и III позива народне војске. Први дан мобилизације 3. октобар. Наређујем извршење.“²

Савременици су забележили да је ових неколико речи снажно заталасало целу земљу, коју је захватило незапамћено слободарско надахнуће. Захваљујући томе, у рекордно време мобилисано је укупно 345.708 људи, 57.718 коња, 42.611 волова и 23.558 кола. Генерална смо-

* Овај рад објављен је на енглеском језику у зборнику East Central European Society and the Balkan Wars, New York, 1987, Distributed by Columbia University Press

¹ Видети: Први балкански рат 1912-1913, (Историјски институт Југословенске народне армије), књ. I, Београд 1959, стр. 268-336.

² Архив Војноисторијског института (ВИИ), П 2, кут. 47, гр. 1, Операцијски дневник 2. армије.

тра пешадијских пукова извршена је 6. октобра увече, да би сутрадан изјутра отпочели комбиновани концентрацијски покрети: „стотине хиљада људи кренуло је одједном на јужну границу, глатко и без застоја”.³ Очеvidно је да је српско војно руководство ваљано искористило искуства из историје ратова XIX века, која су драстично указала да од брзине мобилизације, концентрације и стратегијског развоја трупа умногоме зависи исход ратног судара. Руководјење тим сложеним и компликованим радњама било је беспрекорно; српској Врховној команди у том погледу нису стављене никакве примедбе, чак ни у послератној војној литератури. Напротив, истицано је да можда ништа не даје тако упечатљиву слику о изузетној способности и прегалачком раду врховног стратега српске војске генерала Радомира Путника као његов рад на мобилизацији, концентрацији и стратегијском развоју српске војске за Први балкански рат. Међутим, када се говори о основној идеји почетног операцијског плана српске војске за рат против вековних тлачитеља српског народа, као и о руковођењу операцијама српске војске током рата, ствари стоје сасвим другачије.

Мада је – захваљујући (поред осталог) прецизном регулисању битних питања која су се тичала вођења рата удружених балканских држава против Турске и усмеравању концентричне офанзиве савезничких армија према географско-стратегијским објектима од виталног значаја за Османско царство – за непун месец дана срушена турска царевина и ослобођени потлачени балкански народи испод феудално-апсолутистичке турске власти, у послератној војној литератури оштро је критикована основна идеја српског ратног и почетног операцијског плана. Критикован је и Путников начин руковођења операцијама српске војске у оба балканска рата и оспораване његове заслуге за велике победе српске војске на Куманову и Брегалници. Окривљујући Путника за све пропусте које је за време Кумановске битке учинило српско командовање, Драгутин Милутиновић заједљиво истиче: „Када би сваки рат давао макар по једног великог војсковођу, онда, како се често ратује, не бисмо били у стању да запамтимо њихова имена.”⁴ Посебно је наглашавано да су сјајне победе на Куманову и Брегалници извојевали обични српски војници („српски опанак”) и ниже старешине, који су, радећи по соп-

³ Исто. кут. 10, гр. 2, Операцијски дневник Врховне команде.

⁴ Драгутин Милутиновић, Тимочка дивизија II позива народне војске у балканским ратовима 1912-1913, Београд 1926, стр. 33.

ственој иницијативи, постизали оно што је више командовање пропустило да предвиди.

I

Пошто је у оквиру једног оваквог чланка немогуће подробније размотрити све крупније Путникове одлуке везане за Први балкански рат, задржаћемо се само на оним најважнијим, полазећи од основне идеје српског ратног и почетног операцијског плана, која се може формулисати овако: концентричним дејством главних снага српске војске развијених у три оперативне групе (1, 2. и 3. армија – укупно 281.348 људи и 400 топова) косовским, моравско-вардарским и криворечко-брегалничким правцем, наметнути турској Вардарској армији одлучујућу битку на простору Скопље–Велес–Штип, у којој би централна група (1. армија), која је имала пет пешадијских и једну коњичку дивизију (укупно 131.918 људи и 154 топа) наносила главни удар с фронта, док би крилне групе (2. и 3. армија), које су укупно имале 149.430 људи и 252 топа, обухватиле оба крила турског одбрамбеног положаја на Овчем пољу; помоћне снаге (Ибарска војска и Јаворска бригада), које су укупно имале 37.417 људи и 144 топа, требало је да дејствују у правцу Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља ради ослобођења Рашке области и обезбеђења бока и позадине 3. армије, која је усмерена косовским правцем.⁵

Изложена идеја српске Врховне команде заснивала се на логичној претпоставци да ће главне снаге турске Вардарске армије бити груписане у ширем рејону Овчег поља, вероватно на штипским положајима. Међутим, будући да је Турцима пошло за руком да своје главне снаге помере на кумановску висију и крену у одлучујућу битку у тренутку када је Срби нису очекивали, идеја маневра српског ратног плана у Путниковој концепцији и његов начин руковођења српским снагама у кумановској операцији оштро су критиковани. Истицано је, наиме, да се турска Вардарска армија не би извукла да није било Путникове „хипнозе и предубеђења” да се њене главне снаге налазе на Овчем пољу и да, следствено томе, не би било ни бојева код Присада, Алинаца и Кичева, па ни Битољске битке; да Путник није реално извршио прорачун времена за

⁵ Ј. Луковић, Т. Нижић, Преглед историје ратова закључно са Првим светским ратом, Београд 1962, стр. 87-90.

извођење марш-маневра деснокрилне групе (3. армија – укупно 72.792 војника и 96 топова) косовским правцем и да управо ради тога није успео да реализује своју основну замисао да прикупљеним снагама трију армија бије одлучујућу битку, као и да су снаге упућене овим правцем било сувише јаке, с обзиром на важност задатака који су пред њих постављени; да је левокрилна група (2. армија – укупно 78.638 људи и 156 топова) била сувише слаба да искористи маневарске могућности криворечког и брегалничког операцијског правца; да су Ибарска војска и Јаворска бригада, предвиђене за операције у Рашкој области, биле јаче него што је требало да буду; да је Кумановска битка била за Турке планска, а за Србе случајна, зато што српска Врховна команда није имала обавештајног плана и што је Коњичку дивизију придала 1. армији и на тај начин се лишила органа оперативно-стратегијског извиђања; да је Путник, будући сувише ауторитаран и навикнут на безусловну послушност, превише чврсто држао оперативне konce, остављајући командантима армија сувише мало простора за испољавање властите самоиницијативе.⁶

Размотрићемо укратко све наведене примедбе.

Када се имају у виду сви елементи стратегијско-оперативне ситуације на основу којих је разрађен српски почетни операцијски план, као и мере које су предузете у циљу реализације тога плана и њихов оптимални учинак, несодољиво се намеће закључак да је основна идеја српске Врховне команде рационална иако није лишена ризика да се деснокрилна група на време не споји са централном, па самим тим онемогући оживотворење Наполеоновог начела: „одвојено маршовати, скупно се тући”, на коме је почивао Путников операцијски план. У ствари, тај се ризик није могао избећи без штете по маневарску гипкост кумановске операције и њену сигурност од бочних непријатељевих удара.

Истина је да су се обични српски војници изванредно држали у Кумановској бици и да су трупне старешине иницијативом развијале највећу енергију и предводиле своје трупе у јуришима. То су запазили и у својим извештајима истакли сви страни војни посматрачи и ратни допи-

⁶ Видети: Живојин Станисављевић, Наше командовање у Кумановској бици, Ратник, св. IV/1924; Војин Максимовић, Како је дошло до Кумановске битке 10. и 11. октобра 1912. године, Ратник, св. X/1922; Потпуковник Ђ. Ђирић, О Кумановској бици, Ратник, св. X/1922; Петар Томац, Ратови и армије XIX века, Београд 1968, стр. 764-768; Светислав Милосављевић, Први дан Кумановске битке код Дунавске дивизије I и II позива, Ратник, св. X/1922.

сници, који су, када је почео рат, похитали на бојиште носећи топографске карте северног дела Балканског полуострва да би по њима пратили напредовање турске војске (у целој Европи се сматрало да ће ратна срећа бити на страни турске војске, која је имала богату ратну традицију од неколико векова). Тако, на пример, аустроугарски војни изасланик у Србији мајор Ото Гелинек, у свом извештају подвлачи да је држање обичних војника, српских сељака, у Брегалничкој бици достојно дивљења. Па ипак, када се говори о блиставој победи српске војске у Кумановској бици, не сме се сметнути с ума чињеница да је та победа била резултат вишегодишњих стрпљивих моралних, материјалних и војно-стручних припрема српске војске за тај рат, којима је руководио виши командни кадар, с генералом Путником на челу. Без обзира на то што је у Кумановској бици, доиста, остала непосредна руководећа улога Врховне команде, па и команде 1. армије која је ту битку добила, не сме се сметнути с ума чињеница да је Радомир Путник правилно проценио ситуацију и 1. армију, која је упућена моравским правцем, учинио тако јаком да је посве сигурно сама могла да туче бројно и морално неупоредиво слабију турску Вардарску армију, без обзира на то где и у каквом распореду су се налазиле њене трупе; да је добро урадио што је ову армију постројио у два ешелона и што је 22. октобра увече зауставио на линији Табановци-Четирици-Нагоричане, која је била врло погодна како за напад тако и за одбрану. Оповргавајући тезу оних критичара који улогу српске Врховне команде у Кумановској бици оцењују као споредну, генерал Петар Томац истиче: „Пошто генерали за битку нису знали, неко ће рећи да су је добили мајори и потпуковници, команданти батаљона и пукова, који су заиста иницијативом развијали највећу енергију. Сигурно је само, да је ту војску која је битку добила организовао генерал Путник и тако је распоредио да је тежином своје надмоћи морала смрвити Турке ма у каквој комбинацији се они пред њу поставили и ма шта урадили, и да су имали двоструку јачину.”⁷

Тврдња да се турска Вардарска армија не би извукла да није било Путниковог предубеђења да се њене главне снаге налазе на Овчем пољу, представља недопустиво упрошћавање историјских чињеница. Јер, та армија се није извукла, већ је одступила у страховитом нереду и паници, што недвосмислено потврђују ратне успомене њеног команданта Зеки-паше.⁸ У тим успоменама се, наиме, наводи да је главна битка

⁷ Петар Томац, То је био војвода Путник, фељтон објављен у девет бројева Дуге 1976.

⁸ Зеки-паша, Моје успомене из балканских ратова 1912, Ратник, св. VII и VIII/1925.

изгубљена већ другог дана; да је 7. корпус уништен, а 6. десеткован, тако да се једва могло скупити 10.000 људи из оба ова корпуса; да је Битољска редифска дивизија одступила у страховитом растројству; да је 15. низамска дивизија изгубила све своје топове; да је сва артиљерија 6. корпуса остала на бојном пољу; да је код скопске железничке станице на улици остављено 30 хаубица итд. Ипак, треба рећи да би турска Вардарска армија претрпела знатно веће губитке да је српска војска предузела енергично гоњење њених растројених трупа. Међутим, због слабог рада српске извиђачке и обавештајне службе (томе је, нема сумње, допринело и придавање Коњичке дивизије 1. армији), Срби нису на крају битке уочили њене тактичке резултате, па су се – уместо да крену у незадрживо гоњење – задржали на заузетим положајима, уверени да одлучујућа битка тек предстоји. „Уморни од тешке борбе” – пише С. Станојевић – „српски војници су се одмарали у тихој, благој и ведрој ноћи. Нико на целом фронту није у тај мах слутио шта се догодило, нико није слутио да је учествовао у догађају историјског значаја, нико није био свестан да је тога дана завршена вековна борба српског народа с Турцима, да је срушена турска империја, да је испуњено оно што су желеле и за чим су тежиле генерације српског народа стотинама година.”⁹

Замерка да Путник није реално извршио прорачун времена и да ради тога 3. армија није могла учествовати у Кумановској бици, изгледа сасвим логична. Али, ништа мање није логична ни Путникова претпоставка да ће турско командовање учинити оно што је за њега најрационалније – сачекати српску војску на Овчем пољу и ту примити одсудну битку. Уосталом, операцијским планом Кормала фон де Голца, главног немачког инструктора турских оружаних снага, то је било предвиђено. Међутим, Низам-паша (човек ритерског менталитета и слепи поборник француске војне доктрине) је, чим је постављен за врховног команданта турске војске и министра рата, изменио тај план и наредио да Вардарска армија, уместо дефанзиве и стратегијског дочека, пређе у офанзиву. Намера му је била да изненадним нападом потуче српску војску, коју је сматрао слабом, а потом да се свим снагама окрене против Бугара и нападне их из Тракије и Македоније истовремено. Приликом разраде ратног и почетног операцијског плана српске војске, Путник није знао нити је могао знати да се знатан број Албанаца са Косова и Метохије неће одазвати позиву султана „да устану у одбрану вере про-

⁹ Станоје Станојевић, Српско-турски рат 1912. године, Београд 1928, стр. 128 и 129.

рокове”, па је, стога, његова одлука да што пре рашчисти са турским Приштинским одредом и обезбеди десни бок својих главних снага пре него што се уплете у одлучујућу битку са турском Вардарском армијом, потпуно логична и разумљива.¹⁰

Друга армија је заиста била сувише слаба да искористи маневарске могућности криворечког и брегалничког операцијског правца зато што је бугарска Врховна команда (супротно одредбама другог споразума начелника генералштабова двеју земаља, којима је било предвиђено да 7. рилска дивизија, која је имала 45.000 људи и 108 топова, дејствује према Солуну тек када српска војска одбаци турску Вардарску армију са линије Скопље–Велес–Штип) чим су отпочеле војне операције усмерила гро снага ове дивизије низ долину Струме и на тај начин их практично извукла из састава српске 2. армије, под чијом су командом биле. Пошто је после тога под командом 2. армије остала само једна бригада 7. рилске дивизије, ова армија је укупно имала свега 28.638 људи и 48 топова, па ради тога није ни могла искористити све могућности криворечког и брегалничког операцијског правца.¹¹

Одрђујући релативно јаке снаге за операције у Рашкој области, Путник се руководио не само оперативним него и политичким разлозима, јер се радило о доста пространој територији, колевци српске средњовековне државе, од које је аустроугарска дипломатија хтела да направи коридор за трајно раздвајање Србије и Црне Горе. Поред тога, у Бечу је био израђен пројекат тзв. Новопазарске железнице која би спајала босанску железницу од Сарајева са Косовском Митровицом и даље, преко косовске железнице, са вардарском долином и Солуном; тиме би Санџачки коридор пресекао Србији излаз на Јадранско море и довео је у још већу зависност од Аустро-Угарске.¹²

Теза да је Кумановска битка била за Турке планска, а за Србе случајна, на први поглед изгледа сасвим логична, јер је 20. октобра турска Вардарска армија са готово свим својим снагама кренула према Куманову са циљем да изненади српску 1. армију и наметне јој одсудну битку на кумановској висији, дакле, тамо где је Срби нису очекивали. Насупрот томе, српска Врховна команда, очекујући одлучујућу битку

¹⁰ Саво Скоко, Војвода Радомир Путник, књ. 1, Београд 1985, стр. 247 и 248.

¹¹ Вид. Добросав Миленковић, Друга српска армија у Првом балканском рату 1912-1913, Београд 1963.

¹² Новица Ракочевић, Ратни планови Србије против Турске од војда Карађорђа до краља Петра, Београд 1926, стр. 241.

на овчеполским положајима, упућује целу 3. армију ка Приштини и наређује 2. армији да преко Страцина наступа у правцу Кратова и да тамо сачека ново наређење за бочно дејство против турских снага на Овчем пољу. Команда српске 1. армије, не знајући да јој у сусрет наступају готово све турске снаге, чврсто верује да ће до одлучујућег судара доћи тек после сједињавања њених крилних дивизија са суседним армијама и у складу са тим уверењем издаје одговарајућа наређења. Упркос томе, генерал Томац с разлогом оповргава тезу да је Кумановска битка била за Србе случајна а за Турке планска, овим речима: „Они који стратегијске феноменске воле да сврставају у категорије кажу да је Кумановска битка за Србе случајна, а за Турке планска. Жалостан је тај њихов план. Да ли је Путник случајно учинио 1. армију тако јаком да се сама могла носити са свим Турцима који су могли да наиђу. Чему је Путник толико убрзао мобилизацију и концентрацију (војске) него да Турке у томе претекне и да им онемогући почетну офанзиву, а ако је ипак предузму, да то буде са непотпуним снагама.”¹³

Остаје нам још да погледамо да ли је Путникова тежња да све оперативне konce чврсто држи у својим рукама спутавала иницијативу команданата армија за време кумановске операције, као и да ли су управо због тога те армије било недовољно активне? Ако се пажљиво прочита Путникова директива 3. армији од 13. октобра 1912. године, видеће се да та замерка није основана. То недвосмислено потврђује садржај те директиве, у којој је посебно наглашено: „Све ово што је сада изложено има да вам служи као директива по којој ћете се у свом раду управљати. Директива је састављена према подацима о непријатељу који се имају и по томе ће вредити само у случају ако се ти подаци покажу као тачни. У противном случају радићете према приликама (подвучао С. С.), не губећи никада из вида ваш главни задатак који се састоји у томе да се што пре примакнете 1. армији и да са њом кооперишете против Скопља, тако да тамо бијете битку истога дана, заједно.”¹⁴

Као што се из цитираног дела Путникове директиве види, команданту 3. армије остављена је пуна слобода да на основу нових података о непријатељу предузима одговарајуће мере. Не треба сумњати у то да је исто таква слобода остављена и другим командантима армија и група. Путниково упутство команданту 3. армије представља поучан

¹³ Петар Томац, н. ф.

¹⁴ В. Максимовић, н. ч.

пример како се потчињени команданти подстичу на самоиницијативу, у оквиру глобално постављених задатака, разуме се. Међутим, командант 3. армије генерал Божа Јанковић, после избијања трупа његове армије на Косово, није журио, већ је организовао верске обреде у средњовековним српским манастирима, уместо да предузме енергично гоњење трупа турског Приштинског одреда, које су се налазиле у пуном растројству. То се јасно види из депеше коју је 24. октобра упутио Али Риза-паша, команданту тога одреда Иси Бољетинцу, која гласи: „Ви сте до сада узели из војних магацина 63.000 пушака, а нисте ништа урадили. Приштина је заузета и тај пораз је срамота за државу и за народ, она је увреда за славно османско оружје. Где су сада ваша обећања. Сада бар похитајте да организујете чете и да збуњујете непријатеља, када већ немате способности за рат.”¹⁵ Када је сазнао да командант 3. армије Божа Јанковић организује литије по Косову, Путник је позвао свог помоћника Живојина Мишића и рекао му: „Ама тако Вам Бога, шта ли тај теча Божа носи литије по Косову. Молим Вас нска батали то и нека гледа своја посла.”¹⁶

Путник је подстицао на енергичније дејство и команданта Ибарске војске генерала Михаила Живковића. Наиме, сазнавши да је генерал Живковић – обавештен да је његова средња колона, која је наступала десном обалом Рашке, потиснута уназад – повукао и крилне колоне на полазне положаје, Путник је реаговао телеграфским наређењем да Ибарска војска, под личном одговорношћу њеног команданта, „у току сутрашњег дана мора заузети Нови Пазар”. То наређење је успешно извршено.¹⁷

Овде нешто трсба рећи и о апсурдној тези према којој су Кумановску битку добили каплари, која је у Брозовој Југославији истицана са циљем да се умањи улога Врховне команде у тој бици. Наводимо укратко догађај из кога је изведена помснута теза. Непосредно после изненадног судара предњих делова Дунавске дивизије I позива са претходницама 13. и 17. низамске дивизије, 18. пук Дунавске дивизије I позива запао је у тешку кризу. Обавештен о томе, командант дивизије пуковник Милош Божановић наредио је команданту 7. дунавског пука потпуковнику Александру Глишићу да са два батаљона свог пука притекне у помоћ притешњеним трупима 18. пука на Прикином риду. По-

¹⁵ Милутин Миленовић, Дневник наших победа, књ. 1, Београд 1913, стр. 204.

¹⁶ Војвода Живојин Мишић, Моје успомене, Београд 1969, стр. 227 и 228.

¹⁷ Први балкански рат (ИИ ЈНА), стр. 810-840.

ступајући по том наређењу, потпуковник Глишић је енергично напао турске снаге које су надирале према напуштеном положају 3. батаљона 18. дунавског пука на Прикином риду. Официри су са исуканим сабљама повели своје војнике у напад, не обазирајући се на снажну артиљеријску ватру непријатеља, која им је наносила тешке губитке. Како су у исто време и турске снаге наступале према Прикином риду из супротног правца, српски и турски стрељачки стројеви су истовремено избили на гребен Прикиног рида, где су застали на растојању од непуних 150 метара. Први се снашао један српски каплар и командовао: „Распали!” На ту команду – пише учесник у том судару Б. Пантић – „са наше стране је отворена тако паклена ватра на непријатељске стрељачке стројева да су они моментално устукнули назад и изгубили се у теренским неравнинама испред нашег положаја”.¹⁸

Као што се види, судар на Прикином риду је значајан утолико што су српски предњи делови повратили изгубљени положај на Прикином риду, који је држао 3. батаљон 18. дунавског пука. Учинила су то два непотпуна батаљона 7. дунавског пука, иза којих су стајале четири комплетне српске дивизије. Чак и да је Турцима пошло за руком да потпуно униште та два српска батаљона, они нису имали никаквих шанси да тај успех прошире и реше Кумановску битку у своју корист, јер би се у даљем наступању нашли лицем у лице са главним снагама српске 1. армије, које су и бројно и морално биле неупоредиво јаче од њих. Епизода на Прикином риду имала је извештан значај за одбрану предњих положаја Дунавске дивизије I позива и ништа више. Када се узму у обзир све околности, намеће се логичан закључак да српско државно руководство није погрешило када је, за победоносан исход Кумановске битке, највећу награду (чин војводе) доделило начелнику Штаба Врховне команде Радомиру Путнику.

II

Пошто на време није уочила далекосежни значај Кумановске битке и њен пресудни утицај на даљи ток рата на вардарском војишту, српска Врховна команда је, уместо да појача темпо операција и дефинитивно потуче растројене трупе турске Вардарске армије, приступила прегрупацији снага које су избиле у шири рејон Скопља и Овчег поља.

¹⁸ Б. Пантић, 18. пук у Кумановској бици, Ратник, св. X/1923.

Због тога је дошло до краћег застоја војних операција, који је омогућио турском командовању да прикупи и среди своје растројене трупе и да их потом организовано повлачи према Битољу, водећи заштитничке борбе на масиву планине Бабуне, која раздваја средњи ток Вардара од Пелаго-није, и на развођу Треске и Црне реке. Намера му је била да тим борба-ма створи потребно време за прикупљање својих растурених снага за нову одлучујућу битку у рејону Битоља.

Чим је сазнала да се турска Вардарска армија повлачи преко При-лепа и Кичева према Битољу, српска Врховна команда је донела одлуку да у наставку операција дефинитивно потуче ту армију и ослободи преостале делове Македоније и Косова, што је, нема сумње, било у складу и са ствар-ном ратном ситуацијом и са интересима балканске коалиције у целини. На реализовању те одлуке требало је ангажовати све расположиве снаге. Ме-ђутим, још у току Кумановске битке бугарска влада се обратила Србији с молбом да јој стави на располагање две дивизије ради појачавања бугарске војске на тракијском војишту. У вези с тим захтевом влада је затражила мишљење војводе Путника. Мада још увек није био начисто с тим шта се одиграло на Куманову и да ли одлучујућа битка на вардарском војишту тек предстоји, Путник је, без иједне трунке оног „савезничког светог егоизма”, дао сагласност да се Бугарима ставе на располагање тражене дивизије. При томе се руководио интересима балканске коалиције у целини, као да је био њен шеф. Наиме, упоређујући ситуацију на српском и бугарском делу ратишта, дошао је до закључка да је бугарска улога тежа, јер је турска Источ-на војска, повлачећи се према Цариграду, сужавала свој стратегијски фронт, наслањајући крила и бокове на обале Црног мора на истоку и Мра-морног мора на југу, и успостављала тешње везе са Малом Азијом, одакле је несметано могла вршити поуну и снабдевање трупа. Имао је и виду и околност да би неуспех Бугара на тракијском војишту компромитовао дотадашње успехе балканских савезника и одужио рат. Тако је Србија, иа-ко ни по Војној конвенцији ни по каснијим споразумима начелника гене-ралштабова двеју земаља није била дужна да помаже Бугаре у Тракији, ста-вила бугарској Врховној команди на располагање тражене дивизије, безу-словно и – може се слободно рећи – без задњих мисли, мада је српска вој-ска логиком војних операција већ тада била добро закорачила у бугарску интересну сферу, одређену Тајним додатком српско-бугарског Уговора о пријатељству и савезу потписаног 13. марта 1912. године.¹⁹

¹⁹ П. Томац, н. ф.

У духу поменуте сагласности, најпре је, 26. октобра, извучена са фронта у Македонији Тимочка дивизија I позива, а три дана доцније и Дунавска дивизија II позива. Од ових дивизија формирана је 2. армија, која је укупно имала 47.275 људи и 72 топа, и под командом генерала Степе Степановића упућена под Једрене. Десетог фебруара 1913. године Србија је, на захтев бугарске владе, упутила под Једрене и српску тешку артиљерију, тек приспелу из Француске.²⁰

После упућивања 2. армије под Једрене, Путник је био принуђен да саображава план предстојећих операција са новонасталом ситуацијом. По здравом стратегијском начелу он упућује 1. армију преко Велеса за Прилеп, а Моравску дивизију II позива из 3. армије преко Тетова и Гостивара ка Кичеву, са задатком да се по избијању на линију Кичево–Прилеп обе групе зауставе и чекају ново наређење. Трећа армија је добила задатак да дефинитивно ослободи Косово и Метохију, док је Ибарска војска задржана у Пећи као посада. Јаворска бригада је упућена преко Пријепоља према Пљевљима.

И овај план српске Врховне команде био је у складу са ситуацијом што је развој догађаја недвосмислено потврдио. Наступајући према Битољу, трупе 1. армије савладале су отпор турских заштитница на превојима Бабуне (Присад и Плетвер), разбиле турске снаге код Алинаца (5. новембра) и избиле на леву обалу Црне реке и Шемнице, иза којих су се налазили главни положаји Зеки-пашине армије (укупно око 35.000 људи). Потом су, у тродневној бици код Битоља (16-18. новембра) коначно потукле турску Вардарску армију. Гонећи разбијене турске снаге, Коњичка дивизија је ушла у Лерин (20. новембра), где је успоставила непосредну везу са савезничком грчком војском, док је Моравска дивизија II позива заузела Ресен, Охрид, Дебар и Елбасан и одбацила разбијене делове турске Вардарске армије у јужну Албанију. Трећа армија је ослободила Косово и Метохију, а потом формирала тзв. албанске трупе (два одреда импровизоване брдске формације), који су добили задатак да – наступајући у две самосталне колоне преко северне Албаније, избију на Јадранско море у рејону Љеша, Медове и Драча. Крећући се кроз снежну олују, испресецаним и беспутним планинским земљиштем, залеђеним коњским стазама и савлађујући огромне тешкоће – српске албанске трупе (15.719 људи и 14 брдских топова) упорно су се пробијале кроз планински појас од неких 130 километара, разбиле тамошње

²⁰ Д. Миленковић, н. д., стр. 140-144.

турске снаге и до краја новембра поселе, уз помоћ делова црногорске војске, целу албанску обалу од Бојане до Шкумбе.²¹

Мада је српска војска крајем новембра 1912. године успешно извршила свој ратни задатак, њена Врховна команда није била поштеђена оштре критике. Замерано јој је, наиме, што снаге које је ставила на располагање Бугарској није усмерила низ долину Вардара да пре Грка заузму Солун. Критичари су при томе сметнули с ума чињеницу да војвода Путник, будући искрен и лојалан према савезницима, није ни помишљао да се утркује с њима око тога ко ће приграбити више територије ослобођене вишевековног турског ропства. Њега то није интересовало већ правци којима су одступиле непријатељске снаге и начин обједињавања савезничких напора да се те снаге дефинитивно потуку и турска војска присили на капитулацију. То се јасно види из његовог одговора на питање штаба српске 1. армије – докле досеже сфера српских интереса на југу, који гласи: „У сферу наших интереса улазе на нашем војишту све тачке које треба заузети ради наших даљих операција.” Држећи се доследно таквог става, српска Врховна команда је енергично одбила бугарски предлог да српске и бугарске снаге заједнички уђу у Солун и у томе предухитре грчку војску, која је долином реке Бистрице наступала ка Солуну.

Најоштријој критици била је подвргнута албанска операција српске војске и то не само од вође Српске социјалдемократске партије Димитрија Туцовића него и у Брозовој Југославији. Не улазећи овом приликом у подробније разматрање те критике, рећи ћемо само то да су критичари изгубили из вида стратегијско-оперативну димензију те операције. Познато је, наиме, да је излазак на Јадранско море био један од дугорочних циљева српске државне политике тога доба. Упркос томе, албанска операција није била предвиђена ратним и почетним операцијским планом српске Врховне команде. Међутим, када је председник српске владе Никола Пашић, 2. новембра 1912. године, телеграфисао војводи Путнику да би било добро да српска војска што пре избије на Јадранско море, Врховна команда се ни тренутка није двоумила, већ је два дана доцније издала наређење 3. армији да са два одреда импровизоване брдске формације избије на Јадран у рејону Љеша, Медове и Драча. При томе је имала у виду не само политичке него превасходно

²¹ Видети: Др Борислав Ратковић, Први балкански рат (операције српске војске), Београд 1975, стр. 279-366; Живко Станисављевић, Битољска операција 1912, Београд 1952.

војничке разлоге: требало је пружити непосредну помоћ савезничкој црногорској војсци, која је заустављена пред утврђеним Скадром; потући турску војску на албанском војишту и победоносно окончати рат против вишевековних тлачитеља балканских народа; и најзад, требало је до краја извршити обавезе преузете уговорима и војним конвенцијама закљученим уочи рата. Овде посебно ваља истаћи чињеницу да су критичари „завојевачке политике српске буржоазије према Албанији” изгубили из вида ноторну чињеницу да у време продора српске војске на албанско приморје није постојала албанска национална држава. Српске трупе су, у ствари, ушле на турску територију, јер је аутономна Албанија под суверенитетом или сизеренством султана проглашена тек на првој седници Конференције амбасадора великих сила, која је 17. децембра 1912. године одржана у Лондону (српске трупе су избиле на албанско приморје 29. новембра). Када се узму у обзир све историјске околности, намеће се закључак да је продор српских трупа у Албанију објективно имао ослободилачки карактер. Тешко је, наиме, поверовати у то да би велике силе поставиле на дневни ред Лондонске амбасадорске конференције албанско питање да територија Албаније није већ била изгубљена за Турску. Развој догађаја је показао да је аустроугарска дипломатија поставила на дневни ред поменуте конференције албанско питање са циљем да спречи излазак Србије на Јадранско море преко албанске територије, с једне, и да ту нову државу потпуно подреди свом утицају, с друге стране. Управо ради тога, многи српски научни и јавни радници оправдали су не само продор српске војске у Албанију који је дошао као логична последица развоја војних операција већ и тежње српских владајућих кругова да северну Албанију задрже у саставу Србије, истичући да се Србија, немајући изласка за своју трговину у свет осим преко Аустро-Угарске, која јој годинама прети уништењем, налазила пред великим искушењем. „Што је више економски јачала” – писао је Јован Цвијић – „Србија је све више осећала како је без економског даха, без плућа, јер нема излаза на море”.²² Са севера и запада била је опасана аустроугарском територијом, а сада је запретила опасност да се тај обруч прошири и на јужну страну. Поред наведеног, ваља имати на уму чињеницу да на територији о којој је реч никада у историји није постојала независна албанска држава, као и да је та територија дуже времена била у саставу српске средњовековне државе. Но, без обзира на све те

²² Јован Цвијић, Балкански рат и Србија, Београд 1912, стр. 12.

околности, нико не може замерити српској Врховној команди што је, голећи разбијене турске трупе, њена војска ушла на територију будуће албанске државе, таман да се та територија звала Анадолија, јер рат не познаје државне границе.

Руковођење операцијама српске војске у Првом балканском рату било је на висини задатка. Српско командовање је показало да је дорасло свом позиву, а обични српски војници и њихове старешине да су солидно припремљени за рат.

III

Када је реч о Другом балканском рату, ваља рећи да је српска Врховна команда стављена уочи рата у веома незавидан положај категоричним захтевом владе да српска војска ни једним својим поступком не да могућност да буде означена као нападач. Пред Врховну команду су постављени тешки и сложени задаци према којима је требало сачувати спорну територију у Македонији, заштитити границу према Бугарској на више осетљивих праваца и побринути се за безбедност још недефинисане границе према Албанији, а унапред се одрећи стратегијско-оперативне иницијативе. У таквој ситуацији, војвода Радомир Путник је придавао посебан значај савезу са Грчком. То се јасно види из његовог одговора на питање председника владе Николе Пашића – да ли Србија у евентуалном рату против Бугарске може рачунати на победу уколико би сама водила рат или пак уколико би у том рату за савезника имала Грчку? У свом одговору Путник изричито каже да је сумњив изглед на успех уколико би Србија сама ратовала против Бугарске, чак и када би предузела превентивни напад пре него што Бугарска заврши концентрацију и стратегијски развој војске, док би се у савезу са Грчком рат могао добити и без превентиве. Пошто је 1. јуна 1913. године у Солуну потписан Уговор о савезу између Србије и Грчке, са Војном конвенцијом и Протоколом о заједничком плану операција, којим је, на захтев Србије, потпуно искључен заједнички превентивни рат против Бугарске, влада је заговорницима таквог рата категорично могла да каже – не. Предисторија Другог балканског рата убедљиво сведочи о савршеном потчињавању Путникове стратегије државној политици, или тачније, о хармоничној сарадњи српске политике и стратегије.

Спутана захтевима владе, српска Врховна команда није предузела ама баш ништа у циљу спречавања или пак ометања концентрације и

стратегijsког развоја бугарске војске, чак ни онда када су бугарски ешелони у маршевским колонама пролазили испред положаја српских трупа; понегде и кроз њихов предстражни распоред. Врховна команда је због тога доцније оштро критикована у српској војној литератури. Пребацивано јој је да „у историји нема примера да једна војска, концентрисана за бојну акцију, чека више од месец дана да се њен противник прикупи и први започне рат, као што је то био случај са српском војском 1913. године”. Мало ко је запажао да је, ипак, српско командовање паметно учинило што је пустило Бугаре да они почну рат као нападачи. Овакво понашање српске војске навело је бугарску Врховну команду на погрешан закључак да се ради о кукавичлуку, страху и недостатку смелости за борбу са „снажним бугарским колонама”. У складу са тим закључком и очевидном опасношћу да би интегрални рат против Србије и Грчке могао изазвати озбиљније политичке импликације, бугарска Врховна команда је, такође, у последњем тренутку одустала од концепције свог ратног и почетног операцијског плана по коме је извршила концентрацију и стратегијски развој. Тим планом, који је разрадило Оперативно одељење Врховне команде, било је предвиђено да 1. и 3. армија најпре заузму Ниш и овладају долином Мораве у ширем рејону Ниша, да се потом – дејством ових армија уз долину Мораве, с једне, и трупа 4. и 5. армије са линије Крива Паланка – Штип – Брегалница, с друге стране, стегну у клешта главне српске снаге у источној Македонији и присиле на капитулацију. Тај пустиловни план, којим се већа пажња посвећује властитим жељама него реалним могућностима противника, тешком терену у зони пројектованих војних операција и држању Румуније и Турске, имао је за последицу кордонски развој бугарске војске на фронту од Дунава до Ђевђелије, широком преко 500 километара, са слабо израженим тежиштем у источној Македонији.

У духу тог плана овако је извршена концентрација и стратегијски развој бугарске војске: 1. армија (42 батаљона, 2 ескадрона и 22 батерије) груписана је на простору Видин–Берковица; 3. армија (40 батаљона, 17 ескадрона и 31 батерија) на нишавско-софијском правцу; 5. армија (28 батаљона, 3 ескадрона и 27 батерија) била је прикупљена код Ђустендила и Радомира; 4. армија (100 батаљона, 6 ескадрона и 63 батерије) развила се на линији Радовиште–Штип–Кочане. Укупна јачина бугарске војске концентрисане према Србији, рачунајући и стратегијску резерву Врховне команде (16 батаљона и 6 батерија), износила је 236 батаљона, 28 ескадрона и 139 батерија. Према Грчкој је била групи-

сана само 2. армија, која је укупно имала 57 батаљона, 16 ескадрона и 40 батерија.²³

Међутим, непосредно уочи рата бугарска Врховна команда је одустала од поменутог плана и одлучила „да само помоћу 4. и 2. армије једним кратким потезом пречисти са Србима и Грцима рачуне у Македонији, али да то не личи на прави рат, већ на једно, за страни свет безначајно, узајамно разрачунавање савезника на терену који по међународном праву није припадао ни једној ни другој страни”.²⁴

Пошто се није могло ни мислити на превентивни напад на бугарску војску у току њене концентрације и стратегијског развоја, војвода Путник је посебну пажњу посветио садејству са грчком војском у сузбијању бугарског напада. Јер, ни Војном конвенцијом ни Протоколом о заједничком плану операција ништа конкретно у том погледу није било решено; постављене су само неке опште оперативне смернице у разним алтернативама. Стога је Путник, чим је постало очевидно да Бугарска концентрише своје главне снаге против Србије, захтевао од грчке Врховне команде да код Ђевђелије групише три своје дивизије ради бочног дејства против бугарских снага које буду усмерене струмичким и брегалничким правцем. Будући да Грци нису прихватили ову луцидну идеју великог маневарског потенцијала, којом би борбени поредак српске и грчке војске добио више еластичности и чвршће међусобно повезивање, већ су све своје снаге (укупно 147.000 људи и 230 топова) груписали према изразито инфериорној бугарској 2. армији, Путник је дошао до закључка да се грчка војска неће оперативно осетити док се буде решавао главни српско-бугарски судар на Брегалници, којим ће се решити и исход рата у целини.²⁵

Иако је поуздано знала да Бугари концентришу своје трупе дуж целе граничне линије од Дунава до Ђевђелије, српска Врховна команда је донела одлуку да главним снагама брани спорну територију у Македонији, а да за одбрану старе српско-бугарске границе употреби помоћне снаге састављене махом од трупа III позива. У духу те одлуке извршена је концентрација и стратегијски развој српске војске (укупно

²³ Дипломатски архив Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ у Београду, фасц. 141, збирка В. Јовановића.

²⁴ Марсо (Чеда Поповић), Препород српске војске и борба за уједињење. Нова Европа, св. XV/1927.

²⁵ Видети: Саво Скоко, Други балкански рат 1913, књ. I, Београд 1968, стр. 309-327.

348.000 људи и 579 топова) у четири оперативне групе и то: јужна група (1. и 3. армија – 104 батаљона, 34 ескадрона и 62 батерије) на простору Криволак – Св. Никола – Страцин; централна група (2. армија – 40 батаљона, 3 ескадрона и 13 батерија, не рачунајући градске) на граничном фронту од Дашчаног кладенца на југу, до Светониколског превоја на северу, затварајући нишавску зону, односно све тактичке и операцијске правце у тој зони; северна група (Тимочка војска – 32 батаљона, 3 ескадрона и 17 батерија) на фронту од Светониколског превоја до ушћа Тимока у Дунав; западна група (Дринска дивизија II позива и Моравска бригада I позива – 20 батаљона и 4 батерије) на још необележеној граници према Албанији, у којој су аустроугарски и бугарски агенти припремали чете за упад на српску државну територију.²⁶

Као што се види, и српска војска је била развучена дуж целог граничног фронта према Бугарској. То је потпуно логично када се има на уму правило да – када се развучи страна која има иницијативу, мора се развучити и она која се налази у пасивном ишчекивању. Ипак, ваља рећи да је српска војска била неупоредиво боље прикупљена од бугарске, нарочито на тежишту одбране, јер је седам десетина оперативних дивизија било груписано у Македонији. Стару границу и границу према Албанији браниле су само три оперативне дивизије са трупама III позива. Одлука војводе Путника да у долини Вардара код Ђевђелије, где су се додиривала унутрашња крила српске и грчке војске, остави само два батаљона III позива, и да најважнији операцијски правац (Софија–Пирот–Ниш), којим су вековима вршене инвазије освајача са запада на исток и обрнуто, брани помоћним снагама, била је веома ризична, али без сваке сумње правилна. Решење српско-бугарског рата није пало ни у долини Вардара ни на софијско-нишавском правцу, већ на Брегалници и Злетовској реци, где су биле концентрисане главне српске снаге. Путникова идеја маневра била је, дакле, у пуном складу са оперативном ситуацијом, што је развој догађаја убрзо потврдио.

Захваљујући правилном почетном груписању снага, напад бугарске 4. армије на српске снаге у источној Македонији, извршен у глуво доба ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године без претходне објаве рата, заустављен је већ првога дана Брегалничке битке испред Криволака, Богословца, Жежевог брда, Рујана, Чатал чесме и Царевог врха. Истина, српске трупе су, ту и тамо, биле потиснуте пет до десет километара уна-

²⁶ Милутин Лазаревић, Други балкански рат, Београд 1955, стр. 36.

зад, али њихова прва одбрамбена линија нигде није била пробијена. Криза проузрокована напуштањем предњих положаја Дринске дивизије I позива код села Сушева и на Шаренковцу, успешно је преброђена захваљујући великом пожртвовању трупа и истрајности Врховне команде на девизи „ни стопе назад”, а нарочито захваљујући пристизању пукова Моравске дивизије I позива из армијске резерве, који су тако рећи у последњем тренутку ојачали опасно угрожена крила и бокове Дринске дивизије I позива, мешајући се са њеним трупима. Мада је 3. армија успела да одржи своје положаје на првој одбрамбеној линији, на њима се није осећала сигурном. Напротив, командант армије генерал Јанковић је затражио од Врховне команде одобрење да повуче своје трупе на другу линију, да то доцније не би чинио принудно.²⁷

Чим су приспели потпунији извештаји са бојишта из којих се видело да су Бугари предузели замашне војне операције на целом фронту од Царевог врха до Ђевђелије, дакле, дуж целе демаркационе линије у Македонији, српска Врховна команда је поново ургирала да Грци одмах упуте три дивизије у рејон Ђевђелије, истичући да ће у противном веза између српске и грчке војске у долини Вардара бити прекинута (сигурност те везе био је један од постулата српске политике и стратегије у то време). Захтев команданта 3. армије да му се одобри повлачење снага са прве на другу одбрамбену линију, ставило је Врховну команду у неизвесност на којој линији ће примити одсудну битку. Ово питање разматрано је на седници Врховне команде, која је одржана у Скопљу 30. јуна по подне, под руководством војводе Путника. Тада се знало да су Бугари напали и грчку војску дуж целе демаркационе линије. На тој седници појавила су се два гледишта. Већина је сматрала да треба повући све јединице са Брегалнице, Злетовске реке и Криве лакавице на другу одбрамбену линију (десна обала Светониколске реке – Градиште – Страцин) и на њој организовати одсудну одбрану. Према другом гледишту, које је заступао Путников помоћник генерал Живојин Мишић (доцније прослављени српски војвода), одсудну битку требало је водити на Злетовској реци, Брегалници и Кривој лакавици, односно на првој одбрамбеној линији. Путник се није лако одлучио ни за једно гледиште. Повлачење испред Бугара (попут онога у првом судару после Сливнице – српско-бугарском рату 1885), пољуљало би борбени дух српских трупа, заплашило потенцијалне савезнике Србије – Румунију и Турску и

²⁷ Саво Скоко, Други балкански рат 1913, књ. II, Београд 1968, стр. 69.

охрабрило противника. Остати у пасивној одбрани и, у недостатку јаче стратегијске резерве, прибећи рокирању 1. армије у десно ка положајима 3. армије, могло би имати фаталне последице. Будући да је после мучког напада Бугара имао одршисне руке да води рат до коначне победе, употребљавајући сва средства која му стоје на располагању, војвода Путник се, после извесног колебања, одлучио за трећу алтернативу: оставити снаге 3. армије на дотадашњим положајима са задатком да их одсудно бране и, када им се укаже повољна прилика, да пређу у противнапад, управљајући главни удар на спој унутрашњих крила бугарске штитске и кочанске групе; са свим делом снага 1. армије (Моравска дивизија II позива, Шумадијска дивизија I позива и Коњичка дивизија) предузети противофанзиву у правцу Кочана, а са другим делом ове армије (Дунавска I и Дунавска дивизија II позива) затворити и упорно бранити правац Ђустендил – Крива Паланка. По речима војног историчара и непосредног учесника у Брегалничкој бици Милутина Лазаревића, ова судбоносна одлука је „и сама довољна да обесмрти војводу Путника”. И, доиста, да је којим случајем Путник повукао снаге 3. армије на другу одбрамбену линију, како је то захтевао командант ове армије генерал Јанковић, тактичке, оперативне, стратегијске, па и политичке последице биле би несагледиве. Можда би у том случају судбина Балканског полуострва била усмерена другим правцем.²⁸

Као што се види, српска Врховна команда је већ првога дана Брегалничке битке одлучила да се брани нападајући, свесна чињенице да пасивна, статичка одбрана води у пораз. Зато није ни помишљала на такву одбрану. Будући стратегијски правилно оријентисана, српска војска је већ другога дана Брегалничке битке постигла крупне успехе. Мада њена офанзивна група није добро ускладила дејства својих јединица, те јединице су (укупно 33 батаљона, 22 ескадрона и 70 топова), предвођене способним и храбрим трупним командантима, задале поражавајући ударац кочанској групи бугарске 4. армије (Македонско-једренско ополчење, 2. бригада 4. преславске дивизије и 7. рилска дивизија – укупно 37 батаљона и 27 батерија) и одбацила је преко Злетовске реке. Био је то успех стратегијског значаја који је имао пресудан утицај на даљи ток и исход не само Брегалничке битке него и Другог балканског рата у целини. У жестоким окршајима на Шарснковцу, Рујану, Дрснку, Кали и Банковом чукару, трупе 7. рилске дивизије и Македонско-је-

²⁸ Исто, стр. 15-20.

дренског ополчења претрпеле су тешке губитке и онеспособљене за озбиљнија нападна дејства. У силовитом налету српских трупа извршено истовремено са севера и југа, бугарски 13. пук и два батаљона 26. пука потучени су до ногу и натерани у панично бекство. Том приликом заробљено је 1200 бугарских војника, подофицира и официра, међу којима цео штаб 13. пука, са замеником команданта пука на челу, комплетна артиљеријска батерија и митраљеска чета, као и велике количине разног ратног материјала.²⁹

Значајну улогу у том судбоносном преокрету битке на Брегалници у корист српског оружја одиграла је 3. армија. Она је укочила напад бугарске штипске и радовишко-струмичке групе (62 батаљона, 6 ескадрона и 26 батерија) и садејствовала офанзивном крилу 1. армије у разбијању бугарског 13. и 26. пука. Истина, њено десно крило (Тимочка дивизија II позива) било је обухваћено од вишеструко надмоћнијих бугарских снага и потиснуто на линију караула Шеоба – Орла баир – Пепелиште, али је и даље успешно штитило десни бок српске овчеполске групације.³⁰

Преокрет на Брегалници и Злетовској реци обележен је појавом бугарских парламентарара (истовремено на целом фронту у Македонији) са поруком да је оружани сукоб између Бугарске и Србије „плод фаталног неспоразума и да би због тога требало обуставити даље проливање братске крви”. У ствари, био је то покушај да се прекине напад који није успео, али без интервенције Врховне команде која би морала затражити примирје. Тај покушај, разуме се, није успео, јер српски команданти на бојишту нису били овлашћени да прекидају борбена дејства која су Бугари започели без формалне објаве рата. Овај покушај је, међутим, понегде довео до корисног затишја за обе стране, а понегде су српске трупе наивно упале у клопку.

Неколико наредних дана тежиште Брегалничке битке пренето је на крилне одсеке битачног фронта, баш као у старогрчким биткама чији су исход решавала десна крила фаланги, где су по традицији распоређивани најбољи борци (додуше, овде се радило о левим, а не о десним

²⁹ Исто, стр. 20-102; Анри Барби, Брегалница – Српско-бугарски рат 1913, Београд 1914; Љубомир Марић, Моравска дивизија II позива у рату 1912-1913. године, Ратник, св. III/1925; Јосип Костић, Мучки напад Бугара на Брегалници ноћу 16. и 17. јуна 1913. и одбрана положаја коте 349, Ратник, св. I-II/1926; Иван С. Павловић, На Брегалници према Штипу 17. и 18. Јуна 1913. године, Ратник, св. IV/1923.

³⁰ Саво Скоко, н. д. (II), стр. 66-71.

крилима). Српска Врховна команда није имала разлога да мења оперативну замисао садржану у Путниковој директиви од претходног дана, о којој је било речи. Оценивши да се противофанзива 1. армије успешно развија, војвода Путник је, 1. јула по подне, издао наређење команданту 1. армије да са својом офанзивном групом концентрично надире у правцу Кочана ради сламања десног крила бугарске 4. армије, које је чинила њена кочанска група (Македонско-једренско ополчење, 2. бригада 4. преславске дивизије и 7. рилска дивизија). На другој страни, бугарска Врховна команда је, уверивши се да фронтални напад на положаје 3. српске армије под обухватном претњом офанзивне групе 1. армије са севера нема готово никаквих изгледа на успех, одлучила да главни удар пренесе на јужно крило битачног фронта и да се енергично обруши на усамљену Тимочку дивизију II позива (ова дивизија се налазила на крајњем десном крилу 3. армије на гребену планине Серте, одвојена од осталих снага ове армије), разбије, прегази или зароби њене пукове и избије на слободан оперативни простор на Овчем пољу, у позадину главних снага српске војске у источној Македонији. И овога пута је бугарско командовање занемарило два битна елемента стратегијско-оперативне ситуације: простор и време. Гро трупа предвиђених за извођење пројектованог маневра којим је требало најпре збацити Тимочку дивизију II позива са гребена планине Серте, па затим захођењем уз Вардар прећи дугачак пут до Овчег поља – биле су удаљене од својих полазних положаја један дан марша, а Срби су били ближе Кочанима него Бугари Овчем пољу. Наиме, офанзивна група српске 1. армије била је већ надкрилила десни бок бугарске 4. армије и опасно запретила њеној главној одступној комуникацији Штип – Кочане – Царево Село.³¹

Наставак битке убедљиво је показао да је војвода Путник поставио своје трупе у много повољнији положај него помоћник главнокомандујућег бугарске војске генерал Михаил Савов. Покушај вишеструко надмоћнијих бугарских снага да у првом налету збаце Тимочку дивизију II позива са гребена планине Серте (бугарска Врховна команда је очекивала заробљавање целе ове дивизије) није успео. Иако усамљена, ова прослављена српска дивизија се пуних пет дана дивовски рвала са девет бугарских пукова по врлетима планине Серте, код Удова и Демир капије, на Штиркаљеву, караули Шеоби и Орла баиру, испред Кривола-

³¹ Войната между България и другия балкански държави през 1913, томъ I, София 1941, стр. 489-491.

ка и Пепелишта. У тим неравноправним борбама изгубила је 3470 војника и 40 официра. Тек 4. јула њене десетковане трупе повукле су се на линију Енсшво – Топлик, да би сутрадан, 5. јула, прешле код села Убова реку Брегалницу, од чије су се воде заразиле колером, коју су бугарски војници пренели са Чаталце; то је удвостручило њене ионако тешке губитке.³²

За то време, офанзивна група српске 1. армије заузела је Рајчански рид, извршила тактички пробој фронта бугарске 4. армије и отворила пут за продор у правцу Царевог Села и Горње Цумаје, у дубоку позадину бугарске 4. и 2. армије. Бугари су претрпели тешке губитке (само 7. рилска дивизија изгубила је преко 4000 људи) и у нереду се повукли према Кочанима. У каквом се хаотичном стању налазила кочанска група бугарске 4. армије, види се из телеграма који је генерал Ковачев упутио Врховној команди, у коме се, између осталог, каже:

„Рилска дивизија и Македонско-једренско ополчење неспособни су за ма какву акцију; због огромних губитака на њих се не може рачунати. Постоји опасност да се противник појави у долини Струме. По мом мишљењу има мало наде за побољшање ситуације и катастрофа је неизбежна. Због тога сам мишљења да се одмах предузму мере за прекид непријатељства док још није наступио фатални час.”

Пошто је до тог времена грчка војска потукла бугарску 2. армију у бојевима код Кукуша, Калинова, Лахне и Дојрана, указала се веома повољна прилика да се, надирањем српских трупа правцем Кочани – Царево Село и грчких уз долину Струме ка Горњој Цумаји, изврши стратегијско опкољавање бугарске 4. и 2. армије на простору између Брегалнице и Струме. Међутим, управо у том тренутку српска Врховна команда је направила најкрупнију грешку у руковођењу битком на Брегалници, које је до тада било бриљантно. Депримирана тактичким поразом Тимочке дивизије II позива код Криволака и карауле Шеобе, који је у извештајима команданта 3. армије генерала Јанковића попримио димензије оперативне катастрофе, српска Врховна команда је издала наређење да се Шумадијска дивизија I позива извуче из офанзивне групе 1. армије и рокира у десно да би образовала резерву 3. армије, која је, такође, тога дана прибегла рокирању Моравске дивизије I позива низ Брегалницу ради пасивне одбране на свом десном крилу. На тај начин је војвода Путник ослабио офанзивну групу 1. армије управо у тренут-

³² Д. Милутиновић, н. д., стр. 69-72.

ку када ју је требало појачати ради настављања незадрживог надирања ка Царевом Селу. То би, нема сумње, решило све оперативне проблеме тренутка, па и безбедност десног крила 3. армије. Поменутим наређењем започела је серија нецелисходних мера и полумера српског командовања, којима је створена могућност потученој бугарској 4. армији да избегне катастрофалан пораз.³³

Наиме, баш када је отпочело рокирање српских снага према јужном крилу битачног фронта, Бугари су, уверивши се да је њихов маневар на том крилу претрпео неуспех, сасвим оправдано почели да рокирају своје трупе на северно крило; дошло је, као што се види, до паралелног рокирања снага у супротним правцима. Међутим, мада знатно ослабљено, офанзивно крило српске 1. армије предузело је 5. јула изјутра гоњење растројених трупа бугарске кочанске групе и сутрадан, 6. јула, заузело Кочане и избило на линију Оризари–Безиково–Пресека. Непријатељ се у току ноћи повукао на Преслап (15 километара источно од Кочана). Прва српска армија је тога дана чврсто стала на Осоговски планински гребен, исправила свој операцијски фронт и примакла се Царевом Селу, важној раскрсници путева за Малешево, долину Струме и долину Брегалнице, али је њена офанзивна група, после извлачења Шумадијске дивизије I позива, била сувише слаба за дубљи продор у позадину не само 4. него и 2. бугарске армије, утолико пре што јој је десни бок био изложен удару непријатељских снага од Штипа. Врховна команда није ни помишљала да је ојача, јер је њена пажња била усмерена не само на разбијено десно крило 3. армије на Брегалници него и на Нишаву и Тимок, где су снаге бугарске 1. и 3. армије предузеле (5. јула изјутра) напад према Зајечару, Књажевцу и Пироту. У тако замршеној ситуацији, војвода Путник је издао наређење команди 3. армије да одмах нападне бугарске штипске положаје, што је без сумње било у складу са ситуацијом. Међутим, командант те армије одбио је да изврши то наређење, истичући да ће његове трупе моћи да пређу у напад тек када се Моравска дивизија I позива, која је била закошена далеко уназад, поравна са осталим снагама 3. армије, и када Моравска дивизија II позива (из 1. армије) скрене са свог дотадашњег правца и нападне бугарске штипске положаје са севера. Прихватајући тај захтев, војвода Путник је направио другу крупну грешку у руковођењу операцијама српске војске у Другом балканском рату, која се не може правдати неспорном исти-

³³ Саво Скоко, н. д. (II), стр. 103-119.

ном „да се војсковођа никада не креће у сфери чисте стратегије, како се то често чини post factum, када су сви адути на столу, већ делује у одређеној атмосфери у одређеном психичком стању”.³⁴ Јер, ако се може разумети, али не и оправдати, Путникова одлука о враћању Шумадијске дивизије I позива са Рајчанског рида на Овче поље, скретање Моравске дивизије II позива са правца Кочане – Царево Село на југ, у мочварне пределе Брегалнице у тренутку када би њсно надирање поменутих правцем дало крупне оперативне резултате, не може се ни разумети ни оправдати. Ту ирационалну концесију Путник није смео да учини команданту 3. армије, јер је тиме изгубљена последња шанса да се пресеке одступница главним снагама бугарске 4. армије према долини Струме.

Узроке за тако крупне промашаје једног, одиста, даровитог војсковође као што је био Путник, наши војни историчари и критичари су тражили и налазили у сложености војно-политичке ситуације, претераној бризи за сигурност старе границе према Бугарској која је била озбиљно угрожена, песимистичким извештајима команданата 2. и 3. армије и, најзад, слабом раду извиђачке и обавештајне службе, због чега је Врховна команда често била присиљена да оперише са „завезаним очима”. Интересантно је, међутим, напоменути да аустроугарски војни изасланик у Србији, мајор Ото Гелинек, сматра да су ти промашаји намерно учињени, зато што ратни циљ Србије није био уништење бугарске војске него одбрана спорне територије у Македонији. Када се зна да је рат избио због Македоније и да после војничког пораза Бугарске и завршетка рата њена стара граница није померена ни за педаљ, као и да је тих дана председник српске владе Никола Пашић упозорио српске посланике на страни „да не би требало рушити све мостове за евентуалну обнову српско-бугарског савеза” (са овим упозорењем била је упозната српска Врховна команда), онда наведена тврдња мајора Гелинека није сасвим нелогична. Ипак је вероватније да је у питању уобичајена Путникова опрезност и његово настојање да непотребно не пролије ни једну кап крви српских војника и старешина. Осврћући се на ту Путникову особину, генерал Томац посебно наглашава „да Путник није волео ризикантну стратегију која пошто-пото иде за спектакуларним резултатима без обзира на ризик”.³⁵ Он се, одиста, радије задовољавао мањим

³⁴ Исто, стр. 141-143.

³⁵ Архив ВИИ, поп. 2, кут. 97, рег. бр. 2, Релација Тимочке дивизије II позива.

али сигурним успесима, зато што је био свестан чињенице да између пораза и победе лежи будућност Србије. Брегалничка битка је већ била добијена, а тиме и Други балкански рат у целини, па је повећавање ионако тешких губитака (у том рату српска војска је изгубила 44.500 људи, од тога 14.500 погинулих и умрлих)³⁶ било бесмислено, поготову после уласка Румуније и Турске у рат против Бугарске.

Неки војни историчари замерају српској Врховној команди што је обуставила наређено рокирање Дринске и Шумадијске дивизије I позива према Пироту и Нишу због кризе у коју је 7. и 8. јула запала српска 2. армија која је бранила нишавску зону, јер је, наводно, то рокирање пружало српском командовању нову реалну шансу да, у садејству са румунском војском, која је 13. јула прешла румунско-бугарску границу и упала у Добруцу, предузме снажну офанзиву нишавско-софијским правцем и на тај начин знатно убрза победоносан завршетак Другог балканског рата. Преношење тежишта офанзивних операција српске војске са вардарског на нишавско-софијско војиште, после уласка Румуније и Турске у рат, било би не само у складу са стратегијско-оперативном ситуацијом већ и поучан пример стратегијског маневра широких размера и великог замаха.³⁷ Али, ваља рећи да је Врховна команда обуставила започето рокирање помиснутих дивизија према Пироту и Нишу због снажног притиска Бугара на лево (дефанзивно) крило српске 1. армије на криворечком операцијском правцу.

Мада је, као што је већ речено, војвода Путник максимално штедео крв својих војника, када су Бугари (крајем јула) предузели кресенски противудар на оба крила грчке војске у долини Струме, српска Врховна команда је на захтев Грка издала наређење команданту 3. армије да одмах нападне грљанске и калиманске положаје и не дозволи да Бугари скидају трупе са тих положаја да би их упутили према Грцима. Овај пример упечатљиво илуструје лојалност српске Врховне команде према савезничкој грчкој војсци, без обзира на то што је имала разлога да другачије поступи. Сетимо се да је грчка Врховна команда одбила све захтеве војводе Путника да, у духу српско-грчке Војне конвенције, концентрише у ширем рејону Ћевђелије три своје дивизије ради садејства са српском војском у одбијању напада главних бугарских снага.³⁸

³⁶ Дипломатски архив ССИП-а, фасц. 8, Извештај Министарства војске министру иностраних послова од 21. септембра 1913.

³⁷ П. Томац, н. ф.

³⁸ С. Скоко, н. д, стр. 279-291. Архив ВИИ, поп. 2, кут. 9, рег. бр. 15.

На крају ваља рећи да је руковођење операцијама српске војске у балканским ратовима, упркос наведеним пропустима и грешкама, показало да је српски официрски кор, од Врховне команде до команди батаљона и пукова, био дорастао свом позиву. То су запазили и у својим извештајима истакли сви војни посматрачи и ратни дописници. Француски војни посматрач Ален д Пенерен је у свом извештају, између осталог, написао: „Српска војска и њени команданти показали су не само издржљивост, која је изнад сваке похвале, него и снагу и страховиту офанзивну способност, која се не може спорити, као и стварну надмоћност над толико хваљеном бугарском војском.”³⁹ Аустроугарски војни изасланик у Србији генералштабни мајор Ото Гелинек у свом извештају истиче да су команданти батаљона и пукова (у свим српским дивизијама) млади потпуковници и мајори у добу између 32 и 40 година старости, предводили своје јединице у јурише, да је доста виших официра погинуло и рањено и да се о нижим официрима чују само речи похвале.⁴⁰ Мада француски војни изасланик у Србији пуковник Фурније и његов британски колега наводе да је удео команданата дивизија у српским победама незнатан, оцену да је руковођење српском војском у балканским ратовима било на завидној висини најбоље потврђују резултати тих ратова, који су силно подигли углед српске војске не само у Европи него и у свету уопште.

³⁹ Владимир Ђоровић, Наше победе, Београд 1929, стр. 78.

⁴⁰ Otto Gelinek, Resume über die Serbische Armee nach ihren Feldzug gegen Bulgarien im Sommer 1913. (извештај се чува у Архиву ВИИ, поп. 2, кут. 9, пер. бр. 15/1).